

Қазақстанға депортациямен келген этникалық топтары өкілдерінің елеулі үлес қосқан қайраткерлері

Бауржан Р. Шериязданов

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан

E-mail address: b.sher54@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6574-1016>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-134-149

Аңдатпа. Мақалада халықтың жекелеген этникалық топтарына қарсы репрессиялық шаралар ретінде қолданылған кеңестік тоталитарлық жүйенің Қазақстанға жер аударылуын зерттеудің ақпараттық және зерттеу негіздері көрсетілген. Қазақстанға халықтарды депортациялау проблемасының деректанулық және тарихнамалық базасы талданған. Жаппай саяси қуғын-сүргін жылдары Қазақстанға жер аударылған халықтар туралы мәліметтер берілген. Негізгі құжаттар хронологиялық тәртіптен көрсетілген. Тоталитарлық режимнің ерекшеліктері және депортацияның нақты адамдардың өміріне де, жекелеген этникалық топтарға, аймақтарға және тұтастай елге әсері қарастырылған.

Сондай-ақ, мақалада Тәуелсіздік жылдары депортацияланған халықтарды толық ақтау бойынша атқарылған жұмыстар туралы ақпарат берілген. Депортация тақырыбына арналған қабылданған нормативтік құқықтық актілер мен ғылыми әзірлемелер зерттелген. Қазіргі уақытта бірқатар қорғалған диссертациялар, монографиялар, кітаптар, мақалалар, депортация құрбандарының естеліктері туралы мәлімет берілген. Оның ішінде этникалық топтардың кейбір өкілдерінің Қазақстанда ерекше із қалдырған көрнекті қайраткерлері туралы да ақпарат берілген. Осы этникалық топтардың көрнекті өкілдерінің өмірбаяндарын қарастыра отырып, автор олардың қызметінің нәтижелері мен елдің дамуына қосқан үлесін қазіргі жастарға үлгі ретінде көрсетуге тырысқан. Сонымен қатар осы бағыттағы жұмысты жалғастырудың маңыздылығы негізделеді, оның табысты нәтижелері халықтың бірлігі мен Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығын сақтау жөніндегі саясаттың іске асырудың қажетті шарттарының бірі ретінде конфессияаралық және этносаралық келісімді одан әрі дамытуға қажетті шарттарының бірі екені айқындалған.

Түйін сөздер: қуғын-сүргін; этникалық жер аудару; этникалық топтар; көрнекті тұлғалар; этносаралық келісім.

Received 10.08. 2022. Revised 15.08.2022. Accepted 15.09. 2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Sheriyazdanov B.R. Deportation of representatives of ethnic groups to Kazakhstan and their prominent figures who made a significant contribution to the country's development // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – С. 134-149. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-134-149.

Для цитирования:

Шериязданов Б.Р. Депортация представителей этнических групп в Казахстан и их видные деятели, внесшие заметный вклад в развитие страны // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – Р. 134-149. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-134-149.

Кіріспе

Кеңес мемлекетінің большевиктік-Сталиндік билігі саясатында Қазақстан саяси және әлеуметтік эксперименттер үшін алаң болып қана қоймай, қазақ елі большевиктер билігі қауіпті деп таныған басқа халықтар мен әлеуметтік топтарды жер аудару және жер аудару орнына, полигонға айналды. 1920-30-шы жылдары Сталиндік режим Қазақстан аумағы Кеңес Одағының басқа аудандарынан жүздеген мың шаруалар үшін «кулактарды жер аудару» орны ретінде белгіленді. Осы халықтар мен арнайы қоныс аударылғандардың көбі Қазақстанға көшірілді. Үлкен аумақ, дала, қатал климат жер аударуға және лагерьлерге қолайлы болды.

Депортация немесе мәжбүрлі көші-қон – мемлекеттің өз азаматтарына немесе басқа мемлекеттердің субъектілеріне қатысты күшпен немесе мәжбүрлеу арқылы жүзеге асыратын саяси қуғын-сүргін нысандарының бірі. (Жуматов, 2017). КСРО-да репрессиялық шаралар ретінде депортацияның өзіндік ерекшеліктері болды. Біріншіден, олар әкімшілік немесе соттан тыс болды. Екіншіден, олар белгілі бір адамға, жеке бір азаматқа емес, халықтың тұтас тобына, оның ішінде бүкіл этникалық тобына бағытталғандықтан, жоғарыдан қойылған өлшемдерге сай келетін контингенттік және этникалық сипатта болды. Депортация туралы шешімдер, әдетте, КСРО-ның орталық органдары, негізінен – Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы (ОГПУ), Ішкі істер халық комиссариаты (НКВД), мемлекеттік қауіпсіздік комитеті (КГБ) органдарының бастамасымен қабылдады. Жалпы, бұрынғы КСРО-да жүзеге асырылған халықтар депортациясы институты басынан бастап адамдардың негізгі саяси және азаматтық құқықтарының жаппай бұзылуымен байланысты болды. Адам қылмысы дәлелденбестен жазаға тартылды және қуғын-сүргінге ұшырады. Мемлекет басынан бастап жер аударылған халықтардың барлық өкілдерін мәжбүрлі жағдайға қойды. Атап айтқанда, бұл бас бостандығынан айыру,

тұрғылықты жерінен көшіру, жер аударуға немесе, арнайы қоныс аударуға жіберу, бас бостандығын шектеу жағдайында мәжбүрлі еңбекке тарту, құқықтар мен бостандықтардан айыру және шектеу түріндегі саяси себептер бойынша мемлекет қолданатын әртүрлі мәжбүрлеу шаралары болды. Жер аударылған халықтар тоталитарлық режимнің қуғын-сүргін қасіретін толықтай көріп сезінді, бұл Кеңес Конституциясын, қолданыстағы заңдарды бұзу және азаматтық құқықтарды жаппай аяққа басу болды.

Арнайы жер аударылғандар үшін жеке құқықтық мәні бар заң актілері мен нормалары қатаң сақталып, ал керісінше олардың материалдық мұң-мұқтажына байланысты мәселелер толық шешімін тапқан жоқ. Дегенмен, жер аударылған халықтардың тұрмыс-тіршіліктерінде әртүрлі кедергілер мен ауыртпалықтар қысылтаяң уақытта жергілікті тұрғындардың да ауыр кезеңдердегі тұрмысына орайласып келіп тұрды. Себебі, бұл күштеп қоныс аударылып келген халықтарға жасалынып отырған азын-аулақ болса да көмектерді тұрғылықты халықтың аузынан жырып берумен бірдей болды. Алайда, қиын болса да елімізде мемлекет тарапынан да олардың тұрмыс-тіршіліктеріне, мүмкіндігінше материалдық қолдау (мал, үй-жай, азық-түлік, киім-кешек) көрсетіліп тұрды. Соғыстан кейінгі қиыншылық пен тапшылықты бүкіл халық басынан өткерген еді (Қожаханова, 2007: 21-22).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Бұл жұмыстың әдіснамалық негізі – объективтілік, тарихи, жүйелілік және ғылыми принцип. Мақалада жалпы тарихи әдістер қолданылады: тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістер. Зерттеу республика бойынша және мұрағат материалдарының арнайы қорларында шашыранқы орналасуымен, ал кейде қажетті мұрағат-деректану базасының болмауымен қиындайды. Осылайша, саяси қуғын-сүргін жөніндегі деректанулық материалдарға қол жеткізу ұзақ уақыт бойы жабық болды.

Қазақстанға депортацияланған халықтар құрбандардынақтаудың маңызды әдіснамалық негізі, саяси қуғын-сүргін құрбандарының осы санаты ұғымының мазмұнын айқындау болып табылады. Ол үшін кімді және қалай жерге аударылғандығын және халықтарды алғашқы тұрғылықты жерлерінен жаппай, мәжбүрлеп көшіру мотивтерінің негізі талданылады.

Жаппай саяси қуғын-сүргін жылдары халықтарды Қазақстанға депортациялау проблемасының деректанулық базасын Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА), Қазақстан Республикасы Президентінің архивінің (ҚР ПА) құжаттары мен материалдары құрайды. Атап айтқанда, ҚР ОМА бұл қорлардың құжаттары: 1490 Б. қоры – НКВД-ның қоныс аудару бөлімі, ол 1989 жылғы 31 қазанда құпиясыздандырылған; 1137-қоры Қазақстан Халық комиссариаты; 1481 қор – Қазақстан жер шаруашылығы Халық Комиссариатының қоныс аудару бөлімі және басқалар. Сонымен қатар «Қазақстанның дамуына елеулі үлес қосқан көрнекті тұлғалар – этнос өкілдері» бойынша электрондық дерекқоры (Қазақстан этностары, 2019), «Кітапхана: Қазақстандық немістердің өмірбаяны» электрондық дерекқорын атап өтуге болады.

Талқылау

Халықтарды Қазақстанға күштеп жер аудару тарихы бірқатар ғылыми жұмыстар мен монографиялардың зерттеу тақырыбы болды. Бұл мәселені шешуге қазақстандық ғалым академик М. Қозыбаев үлкен үлес қосты. Академик Манаш Қозыбаев қазақстандық тарих ғылымында алғашқылардың бірі болып Қазақстандағы этностардың депортациялануы проблемасына бет бұрды. Алғаш рет халықтарды Қазақстанға депортациялау тарихы 10-сыныпқа арналған «Қазақстан тарихы» атты бірінші басылымда жарияланды (Қазақстан тарихы, 1992: 209-215)

Ал «Қазақстан Тарихы» хрестоматиясында осы халықтардың қайғылы тағдырлары туралы баяндайтын көптеген құжаттар жарық көрді (Қозыбаев, 1994: 256).

Осы тақырып М. Қозыбаевтың басқа да еңбектерінде жалғасын тапты, онда Қазақстанға жер аударылған халық саны туралы жан-жақты мәліметтер берілген (Қозыбаев, 1990:135).

Сонымен қатар осы мәселе бойынша Қазақстан аумағына депортацияланған халықтар халқының саны туралы мәліметтерді К.С. Алдажұманов пен Е. К. Алдажұманов жазған «Халықтарды депортациялау – тоталитарлық режимнің қылмысы» деген жұмыста беріледі. Г.В. Кан «Қазақстанның корейлері», «Қазақстан тарихы» еңбектерінде көтеріліп отырған тақырып төңірегінде жазды. Сонымен қатар, басқа да ғылыми жұмыстар жарық көрген.

Құнды материалдардың ішінде Н. Абуовтың диссертациясын атап өткен жөн, өйткені ол 1936-1957 жылдары халықтарды Қазақстанға депортациялау бойынша Солтүстік Қазақстан және Көкшетау облыстарының материалдары арқылы қоныс аудару және эвакуациялық-көші-қон процестеріне талдау жүргізген (Абуов, 2008: 28).

Соңғы жылдары еліміздің барлық өңірлерінде депортация мәселелері бойынша жаңа кітаптар мен мұрағат материалдарының жинақтары басылып, дайындалуда. Сондай ақ, депортация мәселесі және белгілі қазақстандық басқа этнос өкілдері туралы мақалалар өңірлерде де жарияланған. «Қазақстан этностарының Қазақстан халқының ортақ тарихи және мәдени мұрасына қосқан үлесін зерттеу» жобасы бойынша басылымнан шыққан «Қазақстан этностары: тұлға, тарих, естелік» еңбегінде қарастырылған.

Зерттеу нәтижелері

Кеңес басшылығының директиваларына сәйкес, этностарды тікелей нақты көрсете отырып олардың «сенімсіздігіне» байланысты күштеп, жаппай көшіру туралы тікелей нұсқаулар берілген. Олар Қазақстанға депортацияланған: кәрістер, немістер, поляктар, қарашайлар, қалмақтар, шешендер, ингуштар, балқарлар, қырым татарлары.

«Шекаралық аймақты тазарту бойынша» деген тұжырыммен оңтүстікте КСРО шекарасы бойында Түркиямен, Иранмен, Ауғанстанмен және батыста қауіпсіздік аймағын құру үшін, Қазақстанға ирандықтар, түріктер, күрдтер, болгарлар, армяндар, гректер, поляктар депортацияланды. Бұл жерде бастапқы құжаттарда нақты этнос көрсетілмегенімен, адамдар этникалық белгілері бойынша күштеп жер аударылды. Мұрағат құжаттары бойынша жаппай саяси қуғын-сүргін жылдары Қазақстанға шамамен 1053525 адам этникалық белгілері бойынша жер аударылғаны анықталды (Қаң, 2021: 8-10). Көптеген этностар үшін өмір сүрген жылдар ішінде Қазақстан екінші Отанына айналды және олар қалған өмірін көп ұлтты Қазақстанның гүлденуіне арнады. Қазақстанның Тәуелсіздік жылдарында әрбір нақты кезеңнің мүмкіндіктеріне сәйкес Қазақстанға жер аударылған халықтардың құрбандарын ақтау бойынша үлкен жұмыс жүргізілді. 1993 жылғы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Заң қабылданды, монографиялар, ғылыми жарияланымдар, мақалалар дайындалды және жарияланды, депортация тарихы бойынша ғылыми форумдар өткізілді. Қазақ халқының осы жылдары атқарған қамқорлығы мен адал қарым қатынасы үшін депортациядан аман қалған этностар ризашылықтарын білдіріп, Нұр-Сұлтандағы «Қазақ еліне мың алғыс» монументі, еліміздің бірқатар өңірлерінде «Қазақ халқына мың алғыс» ескерткіштері орнатылды. Сондай-ақ, «Алғыс айту күні» мерекесі бекітілді.

Халықтарды депортациялауды тоталитарлық режимнің қылмысы екендігін Қ. Алдажұманов өз ғылыми жұмыстарында терең қарастырды. Мысалы Қ. Алдажұманов «Халықтарды депортациялау-тоталитарлық режимнің қылмысы» атты семинарда жасаған баяндамасында «Түрлі топтар мен сословиелердің өкілдерін көшіру соғыстан бұрын болған. 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін мүлтік топ өкілдері, байлар Орал, Қазақстан және Сібірге жер аударылды. Қазақстанға Ресейден, Украинадан және

басқа да республикалардан арнайы қоныс аударылғандардың саны 1936 жылға қарай 300 мың адамды құрады. Осылайша, тоталитарлық режимге қарсы келген қалаусыз адамдарға кең көлемді қуғын-сүргін тетігі жасалды. Қазақстан 30-шы жылдары жер аударған халықтар үшін өзіндік резервацияға айналғанын» атап көрсеткен (Алдажұманов, 1997:16).

Корейлер тоталитарлық мемлекетте адамдардың жаппай қоныс аударуы бойынша жапа шеккен бірінші халық болды. КСРО ХКК мен БК(б)П ОК-нің 1937 жылғы 21 тамыздағы «Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралық аудандарынан корей халқын көшіру туралы» № 1428-326 қаулысында атап өтілгендей, бұл «жапон тыңшыларының» Қиыр Шығыс өлкесіне жолын кесу мақсатында жасалды делінген. (Қаң,1994: 11-12).

Қазақстанға депортацияланған халықтарды оларды депортациялаудың себептеріне қарай 2 санатқа бөлуге болады. Бірінші санатқа жататындар – «сенімсіз халықтар» болды. Атап айтқанда: кәрістер, ирандықтар, немістер, қарашайлар, қалмақтар, шешендер, ингуштар, балқарлар, қырым татарлары партияның, үкіметтің және КСРО-ның басқа да басқарушы органдарының шешімдеріне сәйкес, олардың этникалық тобы нақты көрсетіліп, жер аударылды. Бұл бізге «этникалық депортация» ұғымын – әлеуметтік депортациялармен қатар саяси қуғын-сүргін нысаны ретінде бөліп көрсетуге негіз береді. Депортацияланған этностардың екінші санаты – КСРО-ның оңтүстігі мен батысындағы «шекаралық белдеуді тазарту бойынша» ресми тұжырымымен Қазақстанға жер аударылғандар-поляктар, күрдтер, месхетиндіктер-түріктер және т. б болды.

Жалпы, Қазақстанға немістердің 38%-і, шешен мен ингуштардың 83%-і, қарашайлардың 58%-і, балқарлардың 55%-і, гректердің 76%-і, күрдтердің 62%-і, корейлердің 59% -і жер аударылды (Депортация, 1998: 43).

Халықтарды депортациялау институты бұрынғы КСРО-да жүзеге асырылған нысанда әуел бастан адамдардың негізгі саяси және

азаматтық құқықтарын жаппай бұзумен байланысты болды. Адам өзіне жүктелген әрекетті жасағанына немесе жасамағанына қарамастан жазаға және қуғын-сүргінге ұшырады. Адам құқығы мен бостандығы бұзылды. 1945 жылы 8 қаңтарда КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің «Арнайы қоныс аударушылардың құқықтық жағдайы туралы» қаулысы шықты. Осы қаулы бойынша арнайы қоныстанушылар осы арнайы комендатура қызмет көрсететін елді мекен аймағынан арнайы комендатураның рұқсатынсыз кетуге құқығы жоқ болды. Барлық арнайы қоныс аударушылар қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысуға міндетті болды. Мысалы, 1942 жылдың қаңтарында 15 пен 55 жас аралығындағы барлық немістер еңбек колонналарына біріктірілді. Олардың қоныстануға құқығы болмады. Бұл қашу ретінде қарастырылып, қылмыстық жауапкершілікке тартылды. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1948 жылғы 26 қарашадағы «Отан соғысы жылдарында Кеңес Одағының белгілі бір жерлеріне шығарылған адамдарды мәжбүрлі және тұрақты қоныстандыру орындарынан қашып кеткені үшін қылмыстық жауаптылық туралы» Жарлығы шықты. Осы мақсатқа шыдамаған және оны жүзеге асыруға қарсылық білдіргендерге қатысты ең қатаң жазалар белгіленді: мәжбүрлі қоныстандыру орындарынан өз бетінше кеткені (қашып кеткені) үшін кінәлілер 20 жылға бас бостандығынан айырумен қылмыстық жауапкершілікке тартылды (Қан, 2021: 34). 1936 жылғы КСРО Конституциясының «азаматтардың негізгі құқықтары мен міндеттері», «арнайы қоныс аударушылардың құқықтық жағдайы туралы», Ішкі істер халық комиссариаты арнайы комендатуралары туралы ережені бекіту туралы қаулылары мен жер аударылған халықтардың өмірінен алынған фактілерге қарай отырып арнайы қоныс аударушылардың құқықтарының бұзылғандығын көреміз. Сонымен, Конституцияда бекітілген еңбек 12-бап және «құқықтық ереже туралы» қаулыдағы 118-баптағы құқық ретінде арнайы қоныс

аударушылардың тек міндеті ретінде қана анықталды. Еңбек саласындағы құқықтардың бұзылуы еңбек демалыстары мен әлеуметтік төлемдерді бермеуден көрінді. Осылайша, 119 және 120 баптар бұзылды. КСРО Конституциясы арнайы қоныс аударушыларға еңбек демалыстарын берудің сирек фактілері олардың жүріп-тұруындағы шектеулерге байланысты жалған болды. Шектеулер, арнайы қоныс аударушылардың жүріп-тұруларында оларға өздерінің құқықтарын іске асыруға мүмкіндік бермеді. Тіпті, КСРО Конституциясының 121-бабында Мемлекет кепілдік берген білім туралы бабы бұзылған. Мәселен, Қызыл Ту ауданында 100-ден астам оқушы 7 жылдық оқуын аяқтағаннан кейін, комендант рұқсат бермегендіктен оқуын жалғастыруға ауданға бара алмаған (Абуов, 2008: 28).

Сонымен, депортациялау техникасын қарастырсақ, ол жер аударылғандарды поездарға тиеумен тікелей басталды деуге болады, өйткені ол барынша қысқа мерзімде әрі қатаң құпия жағдайда жүргізілді. Сондықтан бұл туралы хабардар ету және басқа да түсіндіру жұмыстары қарастырылмады. Жер аударылғандар адамдарды тасымалдауға арналмаған, жиі, терезелері сынған немесе мүлде терезесі жоқ, төбесінен су ағатын, автоматты тежегіштері жоқ, т.б. вагондарға тиелді. Мұндай жағдайларда жазатайым оқиғалар, жаппай аурулар, адамдардың өлімі көп болды (ҚР ОМА. Қ. 1208. Тізбе 1. 23 іс. 3,5,8,9 п.). Арнайы органдардың көзқарасы бойынша, «күдікті» болғандықтан жер аударылғандар көшіру орындарында, сондай-ақ жолда және Қазақстанға келгеннен кейін де қуғын-сүргінге ұшырады. Оларды жазалауға арнайы жиналыстар, Ішкі істер халық комиссариаты, Үштіктері және басқа да соттан тыс органдар төрелік етті (ҚР ОМА. Қ. 1208. Тізбе 1. 112 іс. 1-3 п.). Депортацияның нәтижесінде жаппай саяси қуғын-сүргіннің бұл түріне ұшыраған халықтар моральдық қорлауды және басқада азапты бастан кешірді, жолда көбі осы өмірден өтіп кетті, денсаулығынан айырылды, мәдени өмірінде шығынға ұшырады. Бұл фактілердің соңғы

жылдары Ішкі істер министрлігі мен ҰҚК-нің құпия мұрағаттарын зерделеу қорытындысы бойынша анықталуда.

Мысалы, Қызылорда облысының мұражай құжаттарына сәйкес Қазақстанның суығы шешен, ингуш, қалмақтарға, түріктерге қиынға түскен. Қысқы мезгілде үсіп қалу, суық тию, ауру фактілері көбейген. Осыны ескеріп облыстық кеңестің атқару комитеті Қызылорда облысындағы күштеп қоныс аударылғандар үшін байпақ (пима) дайындау үшін 116 центнер жүн бөліп, 1944 жылдың қараша-желтоқсан айларында 2840 пар байпақ дайындауға тапсырма берген. Бұның 520 парын қалмақтарға, 2320 парын шешендерге бөліп берілген. Осы кезде Қызылорда қаласының халқы көмек берген. Майдан мұқтажы үшін жинаған жылы киіміне қоса, күштеп қоныс аударылғандар үшін киім-кешек, азық-түлік, аяқ-киім жинап береді. Осы деректерге сүйенсек, мысалы Қармақшы ауданының тұрғындары өздеріне жетпей жатса да, қоныстанушылар жағдайын көріп 152 пар аяқ-киім, 360 түрлі киім, 25 келі жүн, 150 литр сүт берген. Ал, Қармақшыдағы Мехзавод осында жұмыс істеп жатқан қоныстанушылар мұқтажына 698 метр мата бөлді. Жалағаш ауданының тұрғындары 7 пальто, 313 пар аяқ-киім, 202 кг жүн, 20 шалбар, 4500 сом ақшалай жинап берген. Аралдықтар 57 телогрейка, 6 мақта шалбар, 53 пар пима, 39 пар бәтеңке, 3 пар резина етік жинап берді. Бұндай көмекті арнайы қоныстанушыларға қаланың «Челюскинец» артелі сияқты мекемелерде көрсеткен (Оразбақов, 2015: 263-269). Қазақстанға келген жер аударылғандарды арнайы жасақ үнемі бақылауда ұстады. Өкімет органдарына күдік туындаған жағдайда контрреволюциялық, тыңшылық, диверсиялық, антисоветтік үгіт және т.б. жала жауылып жазаланып отырды. Жер аударылғандар: бұрынғы түрме, бұрынғы әскери қоймалар, Заготқожа, Союзтил қоймалары, қараусыз қалған мешіттер ғимараттары, клубтар, қызыл бұрыштар, шошқа қораларындағы казармалар, көбінесе терезесіз, есігі жоқ бөлмелерге, едендері жоқ құр топырақ және т.б. ғимараттарға

орналастырылды (ҚР ОМА. Қ. 1490 с. Тізбе 1. 7 іс. 8-12 п.). Тұрғын үйлер санитарлық талаптарға сай келмейтін, көбіне олар терең қазбалар немесе тозығы жеткен, бұрын бос тұрған қазақтардың қыстақтары болған. Жер аударылғандардың арасында антисанитария жағдайына байланысты биттеген адамдар көп болды, моншалар жұмыс істемеді. Қоныстанушылар өте нашар тамақтанды, тіпті нан да жетпейтін. Осының бәрі цинга ауруының дамуына ықпал етті және барлық жерде қоныстанушылар осы аурудан зардап шекті. Ол мезгілде аурудың, өлімнің нақты есебін жүргізген жоқ. Қоныс аударушылар арасында цинга, іш сүзегі, дифтерия, қызылша сияқты аурулардан басқа оба, тырысқақ және басқа да жұқпалы аурулардың ошақтары болды. Медициналық көмек қанағаттанарлықсыз болды, дәрі-дәрмектер, таңғыштар, дезинфекциялау құралдары және т.б. іс жүзінде болған жоқ (ҚР ОМА. Қ. 1490 с. Тізбе 1, 7 іс. 61-66 п.).

Климаттың күрт өзгеруі, жағдай жасалмастан бөтен жерде ақелу, онда өмір сүру, нашар тамақ, антисанитариялық жағдай салдарынан депортацияланғандар арасында өлім көп болды. Тіпті Ішкі істер халық комиссариаты қызметкерлерінің өздері де естеліктерінде: «Біз мұндай құбылысты қылмыспен шектесетін мүлде жол беруге болмайтын құбылыс деп санаймыз» (ҚР ОМА. Қ. 1490. Тізбе 1, 7 іс. 64 п.) деп жазды. Жер аударылғандар физикалық азаппен қатар мәдени өмірде орны толмас шығынға ұшырады. Мәселен, 1938 жылы 13 сәуірде Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Ұлттық мектептерді қайта құру туралы» № 353 қаулысы қабылданды. Оған 1938 жылғы 24 қаңтардағы Орталық Комитеттің Қаулысы негіз болды. Онда былай делінген: «Халық Комиссарлар Кеңесі Қазақстанның халық ағарту органдарында қызмет еткен буржуазиялық ұлтшылдар арнайы ұлттық мектептерді (неміс, болгар, корей және т.б.), олардыбалаларғабуржуазиялық-ұлтшылдық, антисоветтік әсер ету орталықтарына айналдырды. Осыған орай олар жабылды. Бұл дұрыс білім мен тәрбие беру ісіне үлкен

зиянын тигізді, балаларды кеңестік мәдениет пен ғылыммен танысу мүмкіндігінен айырды, әрі қарай білім алу жолын кесті (ҚР ОМА. Қ. 1692, Тізбе 1. 137 іс. 5-7 п.).

Тоталитарлық режимнің қуғын-сүргін саясатының және оның жалған насихатының орасан зор қысымымен «сенімсіз» деген белгімен халықтарды күштеп жаппай көшірудің осы қиын-қыстау жағдайларында Қазақстанға өмір сүруге қолайсыз жағдайда бола тұра депортацияланған халықтар қазақ халқының бауырлас көмегінің арқасында ғана аман қалды. Өз тарихындағы ең үлкен ашаршылық қасіретін басынан өткерген қазақ халқы жаппай саяси қуғын-сүргіннің ауыртпалығын басынан кешіргеніне қарамастан, соңғыларын құрбан етіп, осы халықтарға олардың өмірінің ең ауыр сәтінде баға жетпес көмек көрсетті (Қан, 2011: 210-211)

Жер аударылған этникалық топтар аштықтан, суықтан, азаптан, қорлықтан, жақындарының өлімін көрді, аман қалды. Адамдар осындай қиын жағдайда өмір сүріп, ауыл, колхоздар құрды, бала өсірді, салт-дәстүрін, мәдениетін еш нәрсеге қарамастан қалайша сақтап қалды деген сұрақ туындайды. Жауабында олар: бірге өмір сүрдік, талпындық, бір-бірімізге барлық істе көмектестік, сосын аяққа тұрдық дейді. Бұл Қазақстан аумағына жер аударылған халықтардың көпшілігі үшін жай ғана уақытша тұратын жер емес, осы жерден олар өз атамекенін тапты. Түрлі этностардың көптеген өкілдері өмір сүрген жылдар ішінде Қазақстан олардың екінші Отанына айналды, қалған өмірлерін еліміздің гүлденуіне арнады.

Олардың арасында қажырлы еңбеккерлер, елге танылған, құрметті азаматтары да аз емес. Жер аударылған халықтар да халық шаруашылығын қалпына келтіріп, дамытуға барын салды. Олар өнеркәсіп пен транспорт және ауыл шаруашылығы салаларындағы қажырлы еңбектерімен елдегі экономиканы көтеруге атсалысты. Халық шаруашылығын қалпына келтіріліп, дамуынан елдің тұрмыстық жағдайы түзеле бастады. Халық шаруашылығының қалпына келтірудегі ерен еңбектерімен жер аударылған халықтар

арасынан көптеген еңбек озаттары танылды. Қазақстанның ғылымына үлес қосқан кәріс, неміс, түрік, күрт, қарашай, әзірбайжан т.б. ұлт өкілдері арасынан Э.Г. Босс, Э.Ф. Госсен, А.Г. Рау, А.К. Курскеев, Н.К. Надиров, А.А. Мамедов, К.Н. Мирзоев, И.Т. Пак, еңбек армияшылары қатарында болған М.П. Лайгер, О. Бадер, Б.В. Раушенбах сияқты танымал ғалымдар, А. Реймген, П. Алиев, И.Т. Хаккиев сияқты ақын-жазушылар, М. Бокаев, А.К. Надиров, С.И. Сеидов сынды педагогтар т.б. атақты адамдар шықты (Қожаханова, 2007: 21-22).

Ақталғаннан кейін кезінде өз ықтиярынсыз келген адамдар ата-бабаларының Отанына оралуға мүмкіндік алды. Алайда олар Қазақстанда қалды, осында тамыр жайды, олардың балалары, ұрпақтары байырғы халықпентату-тәттіөмірсүріпжатыр. Олардың қатарында еліміздің даңқын асқақтатқан өзге этностардың көрнекті өкілдерін атап өтуге болады: Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Герольд Бельгер, күрішші Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, КСРО көптеген ордендерінің иегері Ким Ман Сам, КСРО еңбек сіңірген жаттықтырушысы Эдуард Эйрих, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Асылы Осман және тағы басқалар. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жер аударылған халықтар мен арнайы қоныс аударушыларға, олардың отбасы мүшелеріне дұрыс, өркениетті, ізгілікті көзқарас қалыптастырды. Қазақ халқының табиғи интернационализмі мемлекеттік деңгейде жалғасын тапты. Қазақстанда тәуелсіздік жылдарында жер аударылған халықтарды ақтау бағытында қыруар жұмыстар атқарылғанын айта кеткен жөн. Нормативтік құқықтық актілер, ғылыми әзірлемелер қабылданды, диссертациялар қорғалды, кітаптар, мақалалар, жер аудару құрбандарының естеліктері жазылды, т.б. Олардың ұрпақтары бұған дән риза. Көп этностардың бірталай уақыт бұрын қиын жағдайда жаппай саяси қуғын-сүргін жылдарында қазақ арасында ғұмыр кешкен, халқымыздың тарихи-мәдени мұрасы мен әлеуметтік-экономикалық өмірінде өшпес

із қалдырған, Қазақстанның этникалық топтарының өкілдері тарихымызда белгілі. Олар туынды адамгершіліктің, толайым таланттың, парасатты патриотизмнің және Қазақстанға деген шынайы сүйіспеншіліктің таңғажайып фактілеріне сүйеніп, адамдардың рухын көтеру және рухтандыру мақсатында талай ерлік жасаған. Осы кішкентай мақалада көрсетілген қайраткерлердің қызметінің бір саласы арқылы біздің тарихи және мәдени мұрамыз – Қазақстанда тұратын барлық этностардың, оның ішінде депортациядан өткен қазақ халқымен бірлескен рухани, интеллектуалдық дамуына үлес қосқан ірі қайраткерлерлерді жастарға өнеге ретінде көрсету маңызды. Сондықтан басқа ұлт өкілдерінің депортациядан, күргін-сүргін азабынан өте отыра қазақ халқына, қазақ тіліне, әдет гүрпына деген сүйіспеншілігіне, патриотизмына таң қалауға болады. Ұлтаралық келісім мен ұлтаралық төзімділіктің үлгісін көрсететін, елдің нағыз патриоттарына айналған ел тарихына, ұлттық бірегейлік процесіне, қазақ мәдениеті мен тілінің дамуына айтарлықтай үлес қосқан көрнекті тұлғаларды, тіліміздің жанашырлары Бельгер Герольд Карлович, Асылы Осман және белгілі археолог ғалым Зайберт Виктор Федорович, көрнекті жазушысы, ақын Домбровский Юрий Осипович толығырақ таныстырылады.

Асылы Осман 1941 жылғы 13 шілдеде Грузияның Ахалкалак ауданына қарасты Хавет ауылында дүниеге келген. 1944 жылғы қараша айында оның отбасы қуғын-сүргінге ұшырап, Шымкент облысының (қазіргі Түркістан облысы) Түлкібас ауданына жер аударылады. 1957 жылы Түлкібас ауданындағы Жаңаталап жетіжылдық мектебін, 1961 жылы Түркістан педагогикалық училищесін, 1967 жылы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтының Филология факультетін бітірді. Еңбек жолын 1961 жылы Жаңаталап мектебінде мұғалім болып бастаған. Педагогикалық институтты үздік бітірген соң осы оқу орнының Қазақ тілі кафедрасында ассистент болып қызмет атқарады. 1969-1973 жылдары аралығында

Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл білімі институтының аспирантурасында оқып, білімін тереңдетеді. 1973 жылғы мамыр айында Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Ахмеди Ысқақовтың жетекшілігімен Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романы бойынша «Қазақ тіліндегі синонимдес етістіктердің семантика-стилистикалық қызметі» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғайды. 1973-1981 жылдары аралығында Қазақ КСР Ғылым академиясы жанындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, 1981-1991 жылдары аралығында аталған институттың аға ғылыми қызметкері, жетекші ғылыми қызметкері, 1993-1996 жылдары Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинеті жанындағы Тіл комитетінің Ұлт тілдерін дамыту бөлімінің бастығы, 1996 жылдан Ұлт саясаты жөніндегі комитеттің Мемлекеттік тілді дамыту, терминология және ономастика жөніндегі Бас басқармасының бастығы болып қызмет атқарды. Асылы Осман есімі көзіқарақты көпшілікке кеңінен таныс. Ол мемлекеттік тіл – қазақ тілінің мәртебесінің артуына, ұлттық мұраларымызды ұлықтау жолында қажырлы қызмет атқарып жүрген жанның бірі де бірегейі. Оның авторлығымен қазақ тілі жөнінде, тәуелсіздік турасында көптеген ғылыми кітаптар мен еңбектер жарық көрді. Атап айтқанда, оның авторлығымен 1991 жылы «Қазақ тіліндегі синонимдес етістіктердің семантика-стилистикалық қызметі» атты монография, 1994 жылы «Қазақша-түрікше-орысша тілашар», 2011 жылы «Қазағым барда мен бармын», 2012 жылы «Тіл тәуелсіздігі – ел болашағы» кітаптары жарық көрді. Сондай-ақ ол 1974-1986 жылдары шыққан он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін» құрастырушылардың бірі. А. Әлиқызы әртүрлі өзекті тақырыптарды қаузаған 400-ден астам ғылыми мақаланың авторы. Асылы Осман жер аударылып келіп Қазақстанда өсіп-өніп, қазақтың ана тілін, ділін, салты мен дәстүрін насихаттаудан танбай келеді. Тіл саясатының мәні мен маңызын көпшілікке

ұғындырып жүрген мемлекетшіл тұлға. Ол қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі мен мәртебесін көтеру, оны қоғамның барлық саласында белсенді түрде қолдану мәселесін алға қойып келеді. Тіл жанашыры 1998 жылдан бері Алматы облыстық әзірбайжан этномәдени орталығы мен «Мемлекеттік тілге – құрмет» қоғамдық бірлестігінің төрайымы және «Мемлекеттік тіл» қоғамдық қозғалысы төрағасының орынбасары қызметін атқаруда. Осыған орай «Қазақ үні» газетіне берген сұхбатында «Тілің жоқ болса, түгің жоқ екенін түсінетін кез алдеқашан жеткен. Сондықтан, қазақтың тілін білмейтіндер, үйрену керек, үңілу керек. Қазақтың тілін ұғынғанда ғана оның қадіріне де жете аламыз». (Қазақ Үні №15-16 2020)

А. Осман – Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері. Ол «Достық», «Парасат», «Бауыржан Момышұлы» ордендерімен және бірнеше медальдармен марапатталған, «Мәдениет қайраткері», Қазақстан халқы Ассамблеясының «Бірлік», «Батыр шапағаты», «Сауап», «Кітап мәдениетіне қосқан зор үлесі үшін» медальдарымен және Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Құрмет грамотасымен марапатталған. «Тіл жанашыры», «Ұлт жанашыры», «Ана тілі», «Нұр Отан» партиясының «Белсенді қызметі үшін» белгілерінің иегері. Алматы қаласының және Түркістан облысының Түлкібас ауданының «Құрметті азаматы».

Асылы Осман өзі туралы: «Мен қазақ сөзінің, қазақ ділінің, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының, қазақ күйлерінің тұтқынында, ақкөңіл әрі жайдары далалықтардың құшағында қалдым. Мен қазақ ахуалында, қазақ тұтқынында болғанда өзімді жайлы сезінемін ... Мен қазақ ауылының тәрбиеленушісімін» (Асылы Осман, 2022). Көрнекті қайраткер «Айқын» журналына берген сұхбатында: «Елдегі ұлтаралық татулық, кеңдік, бірлік, ынтымақ – бәрі көкте Құдайдың, жерде қазаққа тән дархандықтың арқасы. Қазақтың мемлекет құраушы ел екенін қазақ қана сезініп қоймай, бүкіл Қазақстан тұрғындары шын ниетпен

шегіншектемей мойындап, бірлікте білікті де пайдалы істер атқарып, қазақ ұлтының төңірегіне топтассақ, рухани мәртебеміздің тұғыры биіктейді, силастығымыз шырқау биікке самғайды»– деп атап өткен. (Айқын, 2020, №159.)

Герольд Карлович Бельгер

Көрнекті жазушы, аудармашы, публицист, әдебиеттанушы, қоғам қайраткері. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі. ҚР Жоғарғы Кеңесінің депутаты. Герольд Карлович – бұл біздің көпәтносты мәдениетіміз бен әдебиетіміздің феномені. Ол қазақ ақындары мен жазушылары туралы тұтас шығармалар кітапханасын құрды. Герольд Карловичтің арқасында орыс тілді оқырмандар Бейімбет Майлиннің, Ғабит Мүсіреповтің, Әбіш Кекілбаевтың шығармашылығымен таныса алды. Бельгер туралы: «Қазақтың жаны бар орыс немісі», «Соңғы қазақ», «Белгіленген изотоп», «Күрескер, емші, тәлімгер», «Біздің ар-ожданымыз», «Ұлы Даланың Ұлы немісі» – қазақстандықтар әл жылдары ұлы тұлғаға осындай теңеулер арнады. Тегі неміс бола тұра, ол өзін қазақ деп санайтын және өзі туралы: «... Өмірімнің 43 жылын қазақтардың арасында, қазақ тіліне құлағымның құрышын қандырумен келген екенмін. Менің ұғым-түйсігімде қазақ тілі құдды қазақтың осынау кеңпейіл, мейірбан даласы сияқты ғажайып ұшан-теңіз бай, шешен де көркем тіл. Тек сол оралымды бай тілді «қиыннан қиыстырар ел данасы» керек. Өз басым осылай түсінемін».

Ол әрқашан Абайдың ұлылығына тағзым етіп, оның қара сөздерінен үзінділер келтіруді жақсы көретін. Еділ немістерінің отбасында дүниеге келген. 1941 жылы Сталиннің жарлығымен этникалық неміс ретінде КСРО-ның барлық немістерімен қатар Есіл өзенінің бойындағы Солтүстік Қазақстан облысындағы Ысқақ Ыбыраев (бұрынғы Тереңсай) қазақ ауылына жер аударылды. Өмірінің қызықты фактісі – оның қазақ мектебінде оқуы. Ол қазақ тілін жетік білетін. Алматыдағы Қазақ педагогикалық институтының (қазіргі Абай атындағы ҚазҰПУ) филология факультетін

тәмамдап, қазақ филологы болды. Ол туралы белгілі кеңес және қазақстандық сыншы және әдебиеттанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Жазушылар одағының мүшесі В.В.Бадиков: «Оның ішкі ұстанымы ең алдымен Қазақстанның өзінің Отаны, қазақ тілі... - оның басты рухани мұрасы мен байлығы, екінші мәдениеті ..болып табылады. Өзін Тәуелсіз Дала азаматы ретінде сезінеді – өз еліне, туған жеріне қажет адам ретінде санайды».

Атамыздың халыққа арналған данышан сөздері: «Қазақ, қанша тырыссаң да, американдық бола алмайсың. Қазақ болып қал. Сені құтқаратын осы».

Герольд Карлович – 45 кітаптың және 1600-ден астам жарияланымның авторы, 2000-нан астам рецензия жазды. Қазақ прозасының ондаған томын, сонымен қатар «Дом скитальца» қазақ тілінен орыс тіліне аударған. Ол туралы 3 диссертация, 2 монография, 400-ге жуық мақала жазылды, деректі фильмдер түсірілді. Шығармашылық мұрасы: орыс және қазақ тілдеріне 200-ден астам туындыларды; «Гете және Абай» зерттеу еңбектері, «Шың», «Туыстықтың жанды өрнектері», «Асылға абай болайық», «Ақындар сыры» т. б. қазақ, орыс, неміс тілдерінде оннан астам мақала, «Мұнартау» атты көркем әңгіме, «Мотивы трех струн», «Тас өткел», «Гете и Абай», «Завтра будет солнце», «Земные избранники», «Тихие беседы на шумных перекрестках», «Этюды о переводах Ильяса Жансугурова», «Казахское слово», «В темный час перед рассветом», «Карл Бельгер – мой отец» т.б.

Герольд Карлович ұзақ уақыт бойы ауыр науқаспен күресіп, 28 жыл балдақпен жүрді. Ол өзінің жұмысын тоқтатпай, белсенді және жемісті шығармашылық жылдарында үш тілде 70-тен астам кітап пен 2 мыңға жуық жарияланым шығарды. Герольд Бельгер қазақ тілін жетік меңгерген және жазбаша, ауызша жеткізген сөздерінде халықты бірнеше рет мемлекеттік тілді үйренуге және қазақ тілінің сұлулығын түсінуге шақырған. Марапаттары Президенттік Бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының лауреаты, Парасат ордені «Германия Федеративті Республикасына еңбегі үшін» ордені. Шынында да саналы

ғұмырының сәулелі сәттерін әдебиет әлеміне бағыштаған Бельгердің қазақ халқына деген махабаты шығармалары арқылы көптеп көрініс табады. Оған жазушының «Абай и Гете» зерттеу еңбегіндегі: «Менің Абайды тануым Гетені түсінуден басталуға тиіс сықылды еді. Бірақ бәрі керісінше болып шықты. Мен әуелі Абай арқылы Гетені таптым». (Егемен Қазақстан 19.11.2020). Осы шығармаға байланысты белгілі ақынымыз К Салықов өзінің «ГЕТЕ, АБАЙ ЖӘНЕ БЕЛГЕР» деген туындысында:

Герольд Бельгер-Гете, Абай білгірі,
Мұңы ортақ болмаса да, бір діні.

Бала күнде өз атасы Гетемен

Абай атам таныстырды бір күні.
(«Көкжиекке тартқан көш», 1997.)

Тарихи тұлғаның есімін есте қалу мақсатында 2017 жылы Алматы қаласының Наурызбай ауданындағы көшеге Герольд Бельгердің есімі берілді. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасында Бельгердің үш мұражай бөлмесі жұмыс істейді. Алматыда жыл сайын «Бельгер әлемі» республикалық ғылыми конференциясы өтеді. Г.Бельгердің 85 жылдық мерейтойына орай, 2019 жылдың 25 қазанында «Видергербурт», Қазақстандық «Рухани Жаңғыру» қоғамдық даму институты, Қазақстан халқы Ассамблеясы және М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті бірлесе отырып, конференция өткізді. Бельгердің көптеген құжаттары мен қолжазбалары Қазақстан Республикасы Президентінің архивіне тапсырылды. Жазушының жеке кітапханасы Түркістан университеті мен Алматы кітапханаларына берілді. Жазушының есімі тасқа басылған тақтайша орнату рәсіміне қатысып сөйлеген белгілі ақын Олжас Сүлейменов: «Қандай адам Қазақстанның символына айнала алады? деген сауалға еш бөгелместен Герольд Бельгер деп жауап берген болар едім» деп жауап берген болатын». (Егемен Қазақстан 19.11.2020 г.). Герольд Бельгердің аты ұмытылмайды. Оны қарапайым халық еске алады, құрметтейді, оқиды, дауысын тыңдайды. Оның дауысы әрдайым дәл, шынайы және шыншыл болатын (Қазақстан этностары, 2019: 41-45).

Виктор Федорович Зайберт, тарих ғылымдарының докторы, археология профессоры, ҚР Жоғарғы Аттестациялық комиссияның мүшесі), ҚР Әлеуметтану ғылымдары академиясының корреспондент-мүшесі, ХХ ғасырдың сенсациялық археологиялық жаңалықтарының бірі – Ботай мәдениетінің авторы. Бүгінде Солтүстік Қазақстан өлкетану мұражайында ежелгі Ботай қонысынан табылған 200 мыңнан астам артефакт сақтаулы. Ұзақ жылғы қажырлы да қажырлы еңбегінде Виктор Зайберт ботайлықтардың жоғары даму деңгейін дәлелдеп қана қоймай, сонымен қатар сенсациялық жаңалық ашты: алты мың жыл бұрын Солтүстік Қазақстан аумағын шарпыған халық жылқыны қолға үйретіп, оны өсірумен табысты айналысқан. Бұл бұрын болған жылқы өсіру теориясын түбегейлі өзгертті.

Профессор Зайберт өз Отанынан тыс жерде де танымал, Оксфорд және Эдинбург университеттерінде дәріс оқыды, ҚР әлеуметтік ғылымдар Академиясының, Берлин қаласындағы Германия археологиялық институтының және Қазақстан немістерінің Ғылыми бірлестігінің корреспондент-мүшесі. Виктор Федорович 1947 жылы Солтүстік Қазақстан облысында дүниеге келген. Оның ата-анасы, көптеген немістер сияқты, Поволжье Немістер Республикасынан Қазақстанға жер аударылды. Әкесі еңбек армиясынан өтіп, 1946 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Николаевка ауылына оралды. Әкесі Фридрих (Федор) Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы, ерікті түрде Қызыл Армияға жазылып, Ішкі істер халық комиссариатынан тексеруден өткен. Ұрыстарға қатысып, екі жарақат алды. Емделіп болған соң, қайтадан арнайы тексеруден өтіп, майданға оралды. Бір рет оған неміс тілін білетін этникалық неміс ретінде Оралға 19 әскери тұтқындарды алып жүруге тапсырылды. Бірнеше күннен кейін адамдарды орналасқан жеріне жеткізді. Ақыры әскери комиссариатқа келіп, 19 тұтқындарды пакеттегі құжаттармен табыс етті. Бұйрық орындалды. Комендатуралар пакетті ашып, тізімнен 20 адамды көрді, ал әскери тұтқын 19 адам. Бірден толқулар мен айқай шықты.

Сол кезде Ф.Ф. Зайберттің қандай жағдайға тап болғанын түсінуге болушы еді. Сосын әскери тұтқындардың аттарын тізіммен атай бастағанда... жиырмамыншы болып бұл тізімге Ф.Ф. Зайберттің өзін жазып қойған болып шыққан. Бұл жағдай Ішкі істер халық комиссариаты қызметшілерінің аяусыздығы мен қаталдығына тағы да бір дәлел. Фридрих Зайберттің әскери тұтқын және жаудың тілін жақсы білетін күзетші ретінде жаңа өмір кезеңі басталды. Ал 1946 жылы Ф.Ф. Зайберт демобилизацияға түсіп, өзінің туыстары мен жақындарынан 1941 жылдың күзінде қазақтардың немістерді жақсы қабылдағанын, барлық қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарға пана беріп, қамқорлық жасағанын естіген. Осылайша олар Солтүстік Қазақстан облысына келген. Зайберт отбасы еліміздің итілігіне қызмет етуді бастған. Бір жылдан кейін егіздер, Виктор және Эльвира дүниеге келді. Зайберттің бүкіл отбасы музыкалық, барлық аспаптарда ойнайды. Әкесі Саратов музыкалық техникумын бітіріп, көптеген жылдар бойы Қазақстандағы вокалдық-аспаптық ансамбльді басқарды, ол көптеген жылдар бойы музыкалық байқауларда бірінші орын алды. Інілері осы мамандықты таңдап Владимир көп жылдар бойы СҚО Есіл аудандық мәдениет бөлімін басқарды, Юрий Солтүстік Қазақстан облысының белгілі композитор, әншісі.

Жас кезінде Виктор Федорович отбасында музыкаға деген сүйіспеншілікке бой алдырғанына қарамастан, Петропавл педагогикалық институтына тарих факультетіне түсуге шешім қабылдады. Білім құмар студент көп уақытын кітапханада және өлкетану мұражайында өткізді. Дәл осы жерде оған тарих ғылымдарының докторы және Челябині археологиялық мектебінің негізін қалаушы Геннадий Борисович Здановичпен танысу сәті түсті. Осы сәттен бастап Виктор Зайберттің өмірі археологиямен тығыз байланысты болды. Виктор Федорович КСРО ҒА Археология институтының аспирантурасын бітірді. Мәскеуде, «неолит Северного Казахстана» тақырыбы бойынша кандидаттық диссертация, КСРО Ғылым Академиясында Новосібір

қ. докторлық диссертациясын қорғады. Солтүстік Қазақстан М.Қозыбаев атындағы университеттің археология және этнография оқу-ғылыми орталығының жетекшісі болды. Виктор Федорович бірнеше мәрте шетелге жұмысқа және тарихи Отанына шақырғанына қарамастан Қазақстанға деген ыстық ықыласын өмір бойы сақтады (Библиотека, 2022: 35).

Домбровский Юрий Осипович Кеңестік прозаның көрнекті жазушысы, ақын, әдебиеттанушы, мемуарист. Домбровскийдің шығармашылығын шартты түрде екі кезеңге бөлуге болады: қазақстандық (1933-1955) және мәскеулік (1956-1978).

Қазақстанға жер аударылған уақытта ол өте жас, ешкімге белгісіз және өмірі қиыншылыққа толы болды. Осы өңірде ол үлкен шығармалардың танымал авторы болып қалыптасты. 1933 жылы тұтқындалып, Мәскеуден Алматыға жер аударылды, оның өмірінің көп бөлігі осы қаламен байланысты болды: «Мен 1933 жылы әлемдегі басқа қалаларға ұқсамайтын ерекше қаланы бірінші рет көрдім. Сол кезде ол мені қалай таң қалдырғаны есімде».

Жазушы өзінің «Хранитель древностей» (1966) романында апорт туралы жазады: «Бұл шын мәнінде керемет алма - үлкен, жарқыраған, ашық қызыл түсі бар. Мен оны алғаш көргенде өз көзіме сене алмадым. Ол үлкен раушан гүлдердің суреті бар қара қаңылтыр табақта жатты. Табақта үш алма ғана болса да, раушан гүлдер алмалардың қасында үлкен болып көрінбеді, дегенмен де олар ыдыстың барлығын қамтып жатты – жарқыраған, лакталған жәрмеңкелік матрешкалар тәріздес, жарық пен көктің құйындары сияқты бояулармен әшекейленген ...».

Домбровский Тастақта (Алматыда) бес баласы бар жесір қазақ әйелінен бөлме жалдап тұрды. Күнде таңертең әйел нан пісіріп, оны алты бөлікке бөлетін – балаларына және бейтаныс адамға. Домбровский мұны есіне алған сайын көз жасын тыя алмайтын.

Юрий Домбровский қазақ тілін жетік меңгерді. Ол қазақ жазушыларының шығармаларын орыс тіліне аударды,

шебердің қолынан Ғабит Мүсіреповтің, Сәбит Мұқановтың әңгімелері мен повестері, Илияс Есенберлиннің «Қатерлі өткел» және «Айқас» романдары аударылып шықты.

Сондай-ақ, публицист көрнекті суретшілерге – тұңғыш қазақ суретшісі Әбілхан Қастеевке, сәулетші Андрей Зенковқа және басқаларына арнап мақалалар сериясын шығарды. Ю.Домбровский режиссер Шәкен Аймановпен, жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісовпен және драматург Тахауи Ахтановпен достық қарым-қатынаста болды.

Юрий Домбровский үшін қазақ мәдениеті қымбат болғаны соншалықты, ол тіпті мәскеуліктер Юрий Казаков пен Владимир Дудинцевті әңгімелерімен қызықтырып, Алматыға көшулеріне себепкер болды. Кейін В.Дудинцев Юрий Домбровскийдің бірнеше рет: «Сайтан алғыр, қазақтар тәуелсіздігін қашан жариялайды?» деп сұрағанын есіне алады.

Домбровскийдің шығармашылығы гуманистік идеалдарға толы. Еңбектерінің негізгі тақырыбы: тоталитарлық қоғам болмысы және жеке адамның моральдық – адамгершілік құндылықтары арасындағы орын алатын қарама-қайшылықтар. Жазушының атақты «Обезьяна приходит за своим черепом» романы жарық көруге дайын болған уақытта Домбровский тұтқындалды және барлық қолжазбалар тәркіленді. Ақталғаннан кейін Мәскеуде Домбровскийге есімі құпия болып қалған бейтаныс адам келіп, оны өртеп жіберу туралы бұйрықты орындамағанын айтып, қолжазбаны қайтарып береді. Марапаттары «Новый мир» журналының сыйлығы (1964). Өмірден өткеннен кейін Альбин Мишель баспа үйінің «1979 жылғы ең үздік шетелдік кітабы үшін» марапаты (1979, Франция). (Қазақстан этностары, 2019: 82-83).

Қорытынды

Еліміздің Тұңғыш Президентінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында «бейбітшілік пен тұрақтылық өздігінен пайда болмайды, бірақ олар күн сайын тынымсыз еңбек

етудің нәтижесі болып табылады» деген болатын (Назарбаев, 2017). Қоғамдық сананы жаңғыртудың тұтастығы, келешегі мен бірізділігі ол елдің өткеніне құрметпен қарауды қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы полиэтникалық қоғамның құндылықтары мен жетістіктерін сақтай отыра қамтамасыз етілуі мүмкін. Патриотизм-бұл барлық ұлт азаматтарын ортақ Отанында біріктіретін бастау. Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы отызжылдық өмір тәжірибесі қазақстандық патриотизм қағидат және саяси процесс ретінде республиканың әлеуметтік бірлігі стратегиясына оның этностық әралуандығында ресімделетінін дәлелдейді. Тәуелсіз Қазақстанның идеалы – барлық ұлт азаматтарының теңдігі, өркендеу, демократиялық, құқықтық мемлекет. Табысты қоғамның гуманистік мұраттарға да, мемлекеттің тұрақты дамуының міндеттеріне жауап беретін құндылықтар жүйесін жаппай санада қабылдау негізінде қана қалыптаса алатындығы жалпыға белгілі. Қазақстан Республикасы тәуелсіз ұлттық мемлекеттіліктің өзіндік моделін құра алды, мұнда оның негізгі құрамдас бөліктері бар – патриотизм құндылықтары, ерекше этномәдени дәстүрлер, қоғамдық келісім және ұлттық бірлік. Осы мақалада қиын - қыстау кезде Қазақстанға депортациямен келген кейбір этнос өкілдері туралы, олардың келешектегі тәуелсіз қазақ мемлекеті үшін адал еңбек етіп, сол жылдары мемлекетіміздің негізін қалауға үлес қосқаны туралы баяндалды. Сонымен қатар, өткен жылдары

көп ұлттардың, оның ішінде еңбеңқор кәріс халқының, солтүстік Кавказдан келген бауырлас халықтардың өкілдерін келешекте зерделеу жөн болар. Сондай ақ, қазіргі тәуелсіз еліміздің отыз жылдығын асқарғанымызда сол депортациямен келген этностардың төртінші ұрпағы қазақ халқымен бірге қоян қолтық Қазақстанды өркендетуге, дамытуға, елдің бірлігін сақтауда өз үлестерін қосуда. Сондықтан халықтың ортақ тарихи және мәдени мұрасын сақтау және арттыру, тарихи жадыға, оның тұрақты құндылықтары мен жоғары моральдық мағыналарына адал болу - біздің қолымызда. Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтары, тарихы мен мұраттары маңызды символдық ресурстар болып табылады, олар әлеуметтік дамудың белгілі бір кезеңінде материалдық капиталдан гөрі маңызды рөл атқарады. Қазақстанның ортақ тарихи және мәдени мұрасын құруға қатысқан оқиғалар мен тұлғалардың тізімін толықтыра отырып, этносаралық қатынастардың қазіргі саласы туралы нақты мазмұнын зерделей отырып, қазақстан диаспораларының ел дамуына қосқан үлесін жандандыру және насихаттау маңызды мақсат. Себебі, өткен жылдары оңтүстік облыстарда орын алған ұлтаралық келіспеушіліктер бұл мәселені барлық уақытта назарда ұстау керектігін айқын көрсетуде. Осыған орай еліміздегі конфессияаралық және этносаралық келісім мемлекет тұтастығының, бірлігін және оны демократиялық қайта құру жолымен ілгерілетудің қажетті шарттарының бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

Асылы Осман. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://kazmkpu.kz/kz/asili-osman-alievna> (дата обращения: 05.05.2022).

Алдажұманов Қ. «Халықтарды депортациялау-тоталитарлық режимнің қылмысы». Семинар материалдары. Халықтарды депортациялау және адам құқықтары мәселесі. Жинақ. Алматы, 1997. 12 маусым, 16.

Абуов Н. Депортации народов в Казахстан в 1936-1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей): автореферат. на соиск. уч. ст. к.и.н Қарағанды2008, 28

Айқын. – 2020. – № 159. – Б. 3

- Библиотека: Биографии известных немцев Казахстана. [Электрон. ресурс]. –2021. – URL: <http://wiedergeburt-kasachstan.de/library/biografii-izvestnyh-nemtsev-kazahstana/> (дата обращения: 04.06. 2022)
- Депортация народов и проблема прав человека. Алматы, 1998. – С.11.
- Жуматов Д.С. Халықтарды Қазақстанға депортациялау мәселесі бойынша тарихнамалық шолу. Электронный журнал «edu.e-history.kz» 2017. № 2 (10). . [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/697> (дата обращения: 05.05. 2022)
- Қазақстан этностары: Тұлға, Тарих, Естелік. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 500 б.
- Кан Г.В. История Казахстана. Учебник для вузов. – Алматы. 2011. – 311 б.
- Кан Г.В. Қазақстанның корейлері. – Алматы. – 1994. – 185 б.
- Кан Г.В. () Основные направления деятельности 4 рабочей группы по нереабилитированным жертвам насильственно депортированных в Казахстан народов. Алматы, 2021. – Б.11.
- Қазақ Үні. 2020. № 15-16. – Б.11.
- Қозыбаев М.К., Қозыбаев И.М. Қазақстан тарихы. Хрестоматия. – Алматы, 1994. – 256 с.
- Қозыбаев М.Қ. Қазақстан тарихнамасы: тарих сабақтары. – Алматы: Рауан, 1990. – 135 с.
- Қозыбаев М.К. «Қазақстан тарихы» орыс тіліндегі 10-сыныпқа арналған мектеп оқулығы. 3-ші ба-
сылым. Алматы. 1992. – Б. 209-215.
- Қожаханова Қ. К. () «Қазақстанға жер аударылған халықтар және олардың Республиканың халық ша-
руашылығын қалпына келтіріп, дамытуға қосқан үлесі (1946-1960 жылдар)», т.ғ.қ. дәрежесін алу үшін
әзірленген авторефераты. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының. – Алматы,
2007. – Б. 21-22.
- «Көкжиекке тартқан көш». – Алматы: Жазушы, 1997. – 246 б.
- Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақала. [Электрон. ресурс]. –2021. – URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (дата обращения: 14.06.2022).
- Оразбақов А.Ж. Ұлы Отан соғысы жылдарында Қызылорда облысына күштеп қоныс аударылғандар.
// Международная научно-практическая конференция История второй мировой войны: новые источ-
ники и интерпретации (к 70-летию победы в Великой отечественной войне). – Астана, 2015. – Б. 263-269.
«Егемен Қазақстан». – 2020. – 12 б.

Б.Р. Шериязданов

Институт истории государства КН МОН РК, Астана, Казахстан

Депортация представителей этнических групп в Казахстан и их видные деятели, внесшие за- метный вклад в развитие страны

Аннотация. В статье отражены информационные и исследовательские основы изучения депор-
тации в Казахстан применявшейся советской тоталитарной системой в качестве репрессивных мер против
отдельных этнических групп населения. Проанализирована источниковедческая и историографическая
база проблемы депортации народов в Казахстан. В хронологическом порядке показаны основные доку-
менты с данными о народах, депортированных в Казахстан в годы массовых политических репрессий.
Рассмотрены специфические особенности тоталитарного режима и влияние депортации как на жизнь
конкретных людей, так и на отдельные этносы, регионы и страну в целом.

В статье также представлена информация о проделанной за годы независимости работе по полной
реабилитации депортированных народов. Изучены принятые нормативные правовые акты и научные
разработки посвященные теме депортации. К настоящему времени защищено ряд диссертации, напи-
саны книги, статьи, изданы воспоминания жертв депортации, на электронных порталах и библиотеках
опубликована информация о выдающихся деятелях депортированных в Казахстан этнических групп,
оставивших особый след в истории страны. Рассматривая биографии отдельных наиболее видных пред-
ставителей этих этносов автор стремился показать результаты их деятельности и вклад в развитие стра-
ны как пример для современной молодежи.

В заключении обосновывается важность продолжения работы в данном направлении, успешные ре-
зультаты которой будут способствовать дальнейшему развитию межконфессионального и межэтниче-

ского согласия как одного из необходимых условий реализации политики по сохранению единства населения и территориальной целостности Республики Казахстан.

Ключевые слова: репрессии; этническая депортация; этнические группы; выдающиеся личности; межэтническое согласие.

B.R. Sheriyaldanov

Institute of History of the State of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Deportation of representatives of ethnic groups to Kazakhstan and their prominent figures who made a significant contribution to the country's development

Abstract. The article reflects the informational and research bases of the study of deportation to Kazakhstan applied by the Soviet totalitarian system as a repressive measure against certain ethnic groups of the population. The source and historiographical base of the problem of the deportation of peoples to Kazakhstan is analyzed. The main documents with data on people deported to Kazakhstan during the years of mass political repression are shown in chronological order. The specific features of the totalitarian regime and the impact of deportation on the lives of specific people, as well as on individual ethnic groups, regions, and the country as a whole are considered.

The article also provides information on the work done during the years of independence on the full rehabilitation of deported people. The adopted normative legal acts and scientific developments devoted to the topic of deportation are studied. Currently, a number of dissertations, written books, articles, published memoirs of the victims of deportation, and information published on electronic portals and libraries about prominent figures of ethnic groups deported to Kazakhstan, who left a special mark in the history of the country, are protected. Reviewing the biographies of some of the most prominent representatives of these ethnic groups, the author tried to show the results of their activities and their contribution to the development of the country as an example for modern youth.

In conclusion, the importance of continuing work in this direction is justified, the successful results of which will contribute to the further development of inter-confessional and inter-ethnic harmony as one of the necessary conditions for the implementation of the policy of preserving the unity of the population and territorial integrity of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: repression; ethnic deportation; ethnic groups; prominent figures; interethnic harmony.

References

Asyly Osman. [Asyly Osman] Available at: <https://kazmkpu.kz/kz/asili-osman-alievna>. [in Kazakh]. (accessed 05.05.2022).

Aldazhumanov K. Halyktardy deportaciylau-totalitarlyk rezhimnin kylmysy». Seminar materialdary. Halyktardy deportaciylau zhane adam kukyktary maselesi. Almaty, 12 mausym, 16. [Deportation of Peoples is a crime of the totalitarian regime. Materials of the seminar. Deportation of peoples and the issue of human rights]. (Almaty, 1997. June 12, 16 p.). [in Russian].

Abuov N.A. Deportacii narodov v Kazahstan v 1936-1957 gg. (na materialah Severo-Kazahstanskoj i Kokchetavskoj oblastej): [Deportations of peoples to Kazakhstan in 1936-1957. Based on the materials of the North Kazakhstan and Kokchetav regions]: (Dissertation. Karagandy, 2008, 28 p.). [in Russian].

Biblioteka: Biografii izvestnyh nemcev Kazahstana. [Library (2022): Biographies of famous Germans of Kazakhstan]. Available at: <http://wiedergeburt-kasachstan.de/library/biografii-izvestnyh-nemtsev-kazahstana> [in Russian]. (accessed 03.06. 2022)

Deportatsiya narodov i problema prav cheloveka. [Deportation of peoples and the problem of human rights]. (Almaty, 1998, 82 p.), [in Russian].

Zhumatov D.S. Khalyktardy Kazakstanga deportatsiyalau maselesi boiynsha tarikhnamalyk sholu. [Istorographic review on the problem of deportation of peoples to Kazakhstan]. Available at: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/697> [in Kazakh]. (accessed 05.05. 2022)

Kazakstan etnostary Tulga, Tarikh, Estelik. [Ethnostary of Kazakhstan: Personality, Tarikh, Estelik]. Nur-Sultan: 2019. 500 p. [in Kazakh].

Kan G.V. Istoriya Kazahstana. Uchebnik dlya vuzov. [History of Kazakhstan. Textbook for universities]. (Almaty. 2011, 311 p). [in Russian].

Kan G. V. Kazakstannyn korejleri. [Koreans of Kazakhstan] (Almaty, 1994, 185 p.), [in Russian].

Kan G.V. Osnovnye napravleniya deyatel'nosti 4 rabochei gruppy po nereabilitirovannym zhertvam nasil'stvenno deportirovannykh v Kazakhstan narodov. [The main areas of activity of the 4 working groups on the unhabilitated victims of the violent deportation of peoples to Kazakhstan]. (Almaty. 2021, 34 p.), [in Russian].

Kozybayev M. K., Kozybayev I.M. (1994) Kazakstan tarihy. Hrestomatiya. [The history of Kazakhstan. Chrestomat]. (Almaty, 256 p.), [in Kazakh].

Kozybaev M. K. Kazakstan tarihnamasy: tarih sabaktary. [Historiography of Kazakhstan: history lessons]. (Almaty, Rauan. 1990, 135 p.) [in Kazakh].

Kozybaev M. K. «Қазақстан тарихы» орыс тіліндегі 10-сыныпқа арналған мектеп оқулығы 3-ші басылым. [school textbook "History of Kazakhstan" in Russian language school textbook for the 10th grade]. 3rd edition. Almaty. 1992. P. 209-215. [in Kazakh].

Kozhakhanova K. K. Kazakstanga zher audarylgan halyktar zhane olardyn Respublikanyn halyk sharuashylygyn kalpyna keltirip, damytuga koskan ulesi (1946-1960 zhyldar). [Deported peoples to Kazakhstan and their contribution to the restoration and development of the national economy of the Republic (1946-1960)], (dissertation defended in the Institute of History and Ethnology named after Sh. Sh. Ualikhanov. Almaty. 2007. P. 21-22, [in Kazakh].

Nazarbaev N.A. Memleket basshysynyn «Bolashakka bagdar: rukhani zhangyru» atty maqalasy. [Memleket basshysy's article «Focus on the future: rukhani zhanggyru» atty article] Available at: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy [in Kazakh]. (accessed 14.06.2022).

Orazbakov A. Zh. Uly Otan sogysy zhyldarynda Kyzylorda oblysyna kushtep konys audarylgandar. [They were forcibly relocated to Kyzylorda region during the Great Patriotic War.] (International scientific-practical conference History of the Second World War: new sources and interpretations (to the 70th anniversary of the victory in the Great Patriotic War). L.N.Gumilyov ENU historical faculty, Astana 2015. 28 aprel'. P. 263-269) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Шериязданов Бауржан Рахимғалиевич – саясаттану ғылымдарының кандидаты, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Sheriyazdanov Bauyrzhan Rakhimgalievich – Candidate of Political Sciences, Leading Researcher at the Institute of State History of the National Academy of Sciences, Astana, Kazakhstan.